

Pathology of the Study of the Life of Fatimah Al-Zahra (PBUH) and Updating Her Social Life*

Hadiseh Haghdari¹ , Gholamreza Jamshidiha²

1. The Department of Islamic Social Sciences, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. (Corresponding Author). Email: hadiseh.haghdari@gmail.com

2. Professor, The Department of Islamic Social Sciences, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: gjamshidi@ut.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Article history: Received: 04 March 2024 Received in revised form: 12 August 2024 Accepted: 27 August 2024 Published online: 22 September 2024</p> <p>Keywords: <i>Fatimah Al-Zahra (pbuh), Social Biography, Pattern, Research Biography, Updating.</i></p>	<p>Every society, according to its culture and history, tries to introduce people as role models for the members of its society. Hazrat Zahra (pbuh) is one of the prominent people who introduced as a role model for women in Iranian-Islamic society; but it seems that in biographical studies and biographies, the different aspects of her life, such as her economic and political activities did not consider.</p> <p>According to the studies, four problems extracted, the patriarchal interpretation of the life of Hazrat Zahra (pbuh), not paying attention to the temporal and spatial requirements of her life, not taking into account her divine dignity, and finally limiting her role model to women. There are damages that can see in biographical studies about the life of Hazrat Zahra (pbuh).</p> <p>The set of these issues makes it difficult to model and update the personality of Hazrat Zahra (pbuh). Working together with income, doing charity work to remove deprivation, recommending on seven gardens and properties and financial affairs, answering questions about Islamic rulings, participating in political affairs from childhood and political protest after the death of the Prophet are some of the social activities that Hazrat Zahra was doneg them during her lifetime. The general spirit that governs these activities is such that every person can follow their example.</p>

Cite this article: Haghdari, H. and Jamshidiha, G. (2024). Pathology of the Study of the Life of Fatimah Al-Zahra (PBUH) and Updating Her Social Life. *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 14(3): 68 - 86.
<https://doi.org/10.22059/jstmt.2024.373517.1697>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2024.373517.1697>

* This article was written with the financial support of the Reyhaneh Cultural Foundation.

1. Introduction

In the history of Islam, there have been outstanding personalities and perfect human beings who have the ability to be helpful as role models in the path of human development. Among the Islamic figures who mentioned as a role model are Hazrat Fatima-Zahra (pbuh).

Many things wrote about Hazrat Zahra (pbuh), but in a classification, biographies about the life of Hazrat Zahra (pbuh) divided into five categories:

The first category: There are books that have collected hadiths, narrations and sayings about the life of the Prophet and Imams from the early days of Islam and after that. The second category: There are sources that have described the history of Hazrat Zahra (PBUH) from the beginning of her life to the end of her life under a trajectory with reference to the books of the first category. The third category: There are sources that deal with the biography of Hazrat Zahra (PBUH) in a subject manner and refer to the biography under topics such as education, family, political and social insight, etc. The fourth category: There are sources that have discussed Fadakiyeh's sermon and its description and expansion, his other sermons and Mushaf. The fifth category are books written about the events of his martyrdom.

In the following article, all of these sources used and the final text considered among the content of the second category. The content that deals with the life of Hazrat Zahra (PBUH) under a specific topic (her social life).

The goal and problem in this article is the pathology of biographical studies about the life of Hazrat Fatima (pbuh) and modeling her social life. Under this goal, the questions of this research are as follows:

- What damages have the previous biographies of the life of Hazrat Zahra (PBUH) had?
- What are Hazrat Zahra's social activities?
- How can the social life of Hazrat Zahra (pbuh) be an example?

The social life is the set of behaviors of Hazrat Zahra in the family with parents, wife and children and in the society with other people. However, in this article, more emphasis placed on their behavior in society, including scientific, political and economic activities. In fact, their social life includes their interactions with others in micro and macro communities and their social activities.

The innovation of the present article is to analyze the pathology of previous ideas in this field and try to present a new formulation of updating the social life of Hazrat Zahra (pbuh).

2. Methodology

In this article, the documentary research method used, which is one of the qualitative research methods. The first step in this article is choosing the topic. I chose the subject according to the needs of society and my interest. After choosing the topic, I extracted the research questions and objectives. In the next step, I looked for exploratory investigations and research background. At this stage, I started to identify sources to expand my perspective and familiarize myself with the concepts related to this field. I should add that having a critical view is the theoretical approach of this article. In the next step, I started collecting sources and checking them. In this stage, we extracted the necessary materials and in the final stage, we categorized and organized the materials under a trajectory.

3. Findings

For a new examination of the biography of Hazrat Zahra (pbuh), the previous writings about Hazrat Zahra (pbuh) analyzed. In the investigations, I concluded that the previous articles have four flaws: 1- A patriarchal thinking has ruled over the interpretation of the character of this noble. A thought that made the character of Hazrat Fatimah (PBUH) to understood from a special lens. 2- Not paying attention to the historical and

cultural requirements of his lifetime. 3- Not paying attention to his divine personality. 4- Limiting her to being role models for women.

Historical and cultural requirements and the personal dignity of Hazrat Zahra (pbuh) do not allow 100% role modeling; but this issue does not mean that they cannot set as a role model. From the life of Hazrat Fatemeh (PBUH), we can reach the characteristics and generalities that have the ability to be a role model in the path of life for today's people.

According to the studies, these cases can be considered among the economic, scientific and political activities of Hazrat Zahra (pbuh):

Working with income (Majlesi,1982, vol. 23: 72), doing charity work to remove deprivation (Ibn Shahr Ashob,1956, Vol. 1: 123), recommending on seven gardens and properties and financial affairs(Rashad,2012, Vol. 1: 323), answering questions about Islamic rulings (Majlesi,1982, Vol. 43: 26) , participating in political affairs from childhood and political protest after the death of the Prophet (Sadr, 2017: 33) .

4. Discussion and Conclusion

It should be said that two paths could be taken to update the social lifestyle of Hazrat Zahra (pbuh):

1- Make the general characteristics of Hazrat Zahra's life as a model for life. These categories are such that every person, regardless of nationality, ethnicity, race, etc., can form their identity with their help. For example, claiming rights is not limited to a specific geography. (Davoudi, 2013: 25) In social life, halal income, helping the disadvantaged, defending the right, supporting the guardian of society, women's ownership of personal property, scientific everyone regardless of gender can notice activity.

2- Just as Hazrat Zahra (PBUH) had positive and good characteristics of her time, in every era and culture there are a series of positive characteristics that can put a person on the right path. Being aware of these things and being similar to them can be an aspect of the Fatimi lifestyle.

5. References

Davoudi, Saeed (2013), *the Lady of Heaven in the Presence Arena*, Qom: Imam Ali Ibn Abi Talib Publications.

Ibn-Shahrashob, Muhammad bin-Ali (1956) *Manaqib al-Abi-Talib*, research by a group of professors of Najaf Ashraf, Al-Najaf al-Ashraf, Al-Maktabeh Al-Haydriya.

Majlesi, Mohammad Baqer (1982), *Bihar al-Anwar*, Research by Mohammad Baqer Behboodi, Beirut, Dar Ihya al-Trath al-Arabiya.

Rashad, Ali-Akbar (2012), *Fatemei Encyclopedia* Volume One and Two, Tehran: Islamic Culture and Thought Research Institute Publishing Organization.

Sadr, Seyyed Mohammad Baqer (2017), *Fadak in history*, Qom: Dar al-Sadr.

آسیب‌شناسی سیره‌پژوهی حضرت فاطمه زهرا (س) و معاصر سازی سیره اجتماعی ایشان*

حدیثه حقداری^۱ , غلامرضا جمشیدیها^۲

۱. گروه علوم اجتماعی اسلامی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: m.goleyni78@gmail.com

۲. استاد علوم اجتماعی اسلامی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: gjamshidi@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هر جامعه‌ای متناسب با فرهنگ و تاریخ خود تلاش می‌کند افرادی را به‌عنوان الگو برای اعضای جامعه‌اش معرفی کند. حضرت زهرا (س) یکی از افراد شاخصی است که در جامعه ایرانی - اسلامی به‌عنوان الگو معرفی می‌شود؛ اما به نظر می‌رسد در سیره‌پژوهی و سیره نگاری‌ها ابعاد مختلف زندگی ایشان مانند فعالیت‌های اقتصادی و سیاسی مورد توجه نبوده است. این مقاله به کمک روش تحقیق کیفی اسنادی به آسیب‌شناسی برخی از سیره‌های نگاشته شده در زمینه‌ی زندگی حضرت زهرا (س) می‌پردازد. از مجموعه مطالعات، چهار آسیب استخراج شده است. مؤلفه تفسیر مردسالارانه از سیره حضرت زهرا (س)، توجه نکردن به مقتضیات زمانی و مکانی زیست آن حضرت، در نظر نگرفتن منزلت الهی ایشان و در نهایت محدود کردن مؤلفه‌های الگویی ایشان به زنان، آسیب‌هایی هستند که در سیره‌پژوهی‌ها در مورد زندگی حضرت زهرا (س) به چشم می‌خورند. مجموعه این آسیب‌ها باعث دشواری در الگوپذیری و معاصر سازی سیره حضرت زهرا (س) می‌شود. اشتغال همراه با درآمد، انجام امور خیریه‌ای برای رفع محرومیت، وصیت بر باغ‌ها و املاک هفت‌گانه و امور مالی، پاسخگویی به سؤالات احکام اسلامی، حضور در امور سیاسی از کودکی و پرچمداری اعتراض سیاسی از جمله فعالیت‌های اجتماعی هستند که حضرت زهرا (س) در زمان حیاتشان به آن‌ها مشغول بوده است. روح کلی حاکم بر این فعالیت‌ها به‌گونه‌ای است که هر انسانی می‌تواند از آن‌ها الگوپذیری داشته باشد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۴	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۵/۲۲	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۰۶	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱	
کلیدواژه‌ها: الگو، سیره اجتماعی، سیره‌پژوهی، فاطمه زهرا (س)، معاصر سازی.	

استناد: حقداری، حدیثه؛ جمشیدیها، غلامرضا. (۱۴۰۳). آسیب‌شناسی سیره‌پژوهی حضرت فاطمه زهرا (س) و معاصر سازی سیره اجتماعی ایشان. فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۴(۳): ۶۸ - ۸۶.

<https://doi.org/10.22059/jstmt.2024.373517.1697>

© نویسندگان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2024.373517.1697>

* این مقاله با حمایت مالی «بنیاد فرهنگی ریحانه» نگارش یافته است.

۱. مقدمه و بیان مسئله

جامعه برای رشد و تعالی نیاز به تربیت افرادش دارد. یکی از روش‌های تعلیم و تربیت فردی و رشد اجتماعی «الگوسازی» است. الگو را می‌توان مسیری روشن از یک واقعیت دانست که در جامعه کمک می‌کند تا هر فرد و نهادی عملکردهایش را با آن بسنجد.

جوامع مختلف با توجه به هنجارهای جنسیتی و فرهنگی خود تیپ‌های ایده‌آل و الگوهای جنسیتی می‌سازند؛ لذا در کشورهای مختلف تیپ‌های ایده‌آل زنانه و مردانه متفاوت است. بررسی‌ها نشان داده که تیپ‌های معرفی شده مجموعه‌ای از صفات هستند که برای زنان و مردان در نظر گرفته شده‌اند. چنین شاخصه‌هایی ساختگی هستند. به این معنا که در واقعیت بیرونی نمونه‌ای که تجلی کامل از این صفات باشد، وجود ندارد. در واقع این صفات بر اساس ویژگی‌های جنسیتی و فرهنگی برآورد شده‌اند و به گونه‌ای نیستند که از ویژگی‌های شخصی یک انسان کامل احصا شده باشند. برای مثال «در آلمان تصویر آرمانی زن و مرد در عاطفه نمودار می‌شود. زن آلمانی به نظر می‌رسد که بیشتر به صداقت و شرافت علاقه‌مند است تا به هوش. در بین آلمانی‌ها افراد هر دو جنس در مورد تصویر مرد کامل با هم توافق دارند؛ اما در تصویر زن کامل، انتظارهایشان کاملاً یکسان نیست.» (مندراس و گورویچ، ۱۳۶۹: ۱۴۴)

بنابراین، در جوامع مختلف با الگوهای ساختگی مواجه هستیم اما دین نهادی است که این قابلیت را دارد که به جای الگوهای ساختگی، الگوهای حقیقی معرفی کند؛ الگوهایی که هم در جهان بیرون تحقق یافته‌اند و هم مؤلفه‌های الگویی آنان برخاسته از قراردادهای اجتماعی نیست. الگوهای حقیقی این قابلیت را دارند که محدود به فرهنگ، دین، جغرافیا و جنسیت نباشند. نمونه چنین الگویی را خداوند در قرآن کریم در دو بُعد «الگوی صالح و ناصالح» برای همه‌ی انسان‌ها ارائه کرده و در هر دو بُعد، نمونه‌های مثال‌زده شده از زنان هستند. «از نگاه قرآن کریم زن خوب، نمونه زنان نیست بلکه زن نمونه است؛ چه اینکه مرد خوب نمونه مردان نیست بلکه مرد نمونه است. پس آن که خوب است چه مرد و چه زن، نمونه مردم (انسان) است نه نمونه مردان یا زنان. این مطلب را قرآن کریم به صورت صریح بیان می‌کند، از چهار زن به‌عنوان زن نمونه (دو نمونه خوب و دو نمونه بد) یاد می‌کند. نمونه مردم بد را با نقل داستان دو زن بد بیان می‌فرماید: «صَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ كَفَرُوا امْرَأَتٌ نُوحٍ وَ امْرَأَتٌ لُوطٍ» (تحریم: ۱۰) در اینجا خداوند زن نوح و لوط را نمونه زنان بد معرفی نکرد، بلکه فرمود آنان نمونه مردم کافر و بزه‌کارند. همچنین برای مردمان خوب زنان با فضیلتی را به‌عنوان الگو معرفی می‌کند و می‌فرماید: «وَ صَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَتٌ فِرْعَوْنَ... وَ مَرْيَمَ ابْنَتَ عِمْرَانَ» (تحریم: ۱۱). (جوادی آملی، ۱۳۸۳: ص ۱۱۶-۱۳۸)

سه خصوصیت را می‌توان برای انسان الگو برشمرد: «اول، منحصر به فرد باشد و در عین حال قابل دسترسی برای دیگران هم باشد تا نمونه و الگو قرار گیرد. دو، انسان نمونه با تمام ویژگی‌ها و خصوصیات با انسان‌های دیگر همانند و مثل هم باشند و الا پیروی غیرممکن جلوه می‌کند. سه، الگو از بین مردم انتخاب شده باشد، با زبان آن‌ها سخن بگوید و مثل آن‌ها زندگی کند.» (موسوی و شهناش، ۱۴۰۰: ۱۰۵ و ۱۰۶) اسلام در تاریخ خود شخصیت‌های برجسته و انسان‌های کاملی داشته که این قابلیت را دارند تا به‌عنوان الگو در مسیر رشد انسان یاریگر باشند. از جمله شخصیت‌های اسلامی که همواره به‌عنوان الگو مطرح شده، حضرت فاطمه زهرا (س) بوده است. به‌غیر از سه خصوصیتی که ذکر شد، منزلت فردی، عنایت ویژه الهی و نحوه رفتار پیامبر (ص) با ایشان از جمله عواملی هستند که سبب می‌شوند حضرت فاطمه (س) به‌عنوان اسوه معرفی شوند.

۲. اهداف و پرسش‌های پژوهش

هدف و مسئله در این مقاله آسیب‌شناسی سیره‌پژوهی‌ها و سیره‌نگاری‌ها در مورد زندگی حضرت فاطمه (س) و الگوسازی از زیست اجتماعی ایشان است. ذیل این هدف، پرسش‌های این پژوهش از این قرارند:

سیره‌نگاری‌ها و سیره‌پژوهی‌های پیشین از زندگی حضرت زهرا (س) چه آسیب‌هایی داشته‌اند؟

فعالیت‌های اجتماعی حضرت زهرا (س) چه بوده است؟

زیست اجتماعی حضرت زهرا (س) چگونه می‌تواند الگو بخش باشد؟

۳. چهار چوب مفهومی

چارچوب مفهومی این مقاله حول محور چند کلیدواژه است که عبارتند از:

۳-۱. سیره اجتماعی

«سیره در اصطلاح تاریخ‌نویسان و سیره‌نویسان و بنا بر کتاب‌های سیره (مانند سیره ابن اسحاق، سیره ابن هشام، سیره ابن کثیر و سیره حلبی)، به معنای شرح زندگی افراد و رفتارها و سخنان آنان در سیر حوادث تاریخی است. بر این اساس، سیره اعم از سنت است، یعنی هر نوع فعل و قول را شامل می‌شود، گرچه در فقه نتوان به آن استناد کرد.» (رشاد، ۱۳۹۲، ج ۲: ۱۸۹) در معنای دیگر، سیره مجموعه عملکردهای یک فرد است و می‌توان آن را منطبق عملی نامید. (مطهری، ۱۳۷۷: ۵۹-۶۰) قرآن کریم، احادیث معصومان و گزارش‌های تاریخی، منابع کشف سیره هستند.

سیره اجتماعی حضرت زهرا (س) مجموعه رفتارهای ایشان در محیط خانواده با والدین و همسر و فرزندان و در جامعه با دیگر مردم است. اما در این مقاله تأکید بیشتر بر رفتار ایشان در جامعه شامل فعالیت‌های علمی، سیاسی و اقتصادی است. در واقع سیره اجتماعی تعامل ایشان با دیگران در اجتماعات خرد و کلان و فعالیت‌های اجتماعی ایشان را شامل می‌شود.

۳-۲. الگو و الگوپذیری

الگو در فرهنگ‌نامه دهخدا سرمشق، مثال و نمونه معنا شده است. بنا بر این تعریف «هر انسانی طبق نظام ارزشی خود، کمال را در چیزی می‌بیند و طبق فطرت کمال جوی خویش در پی کسانی که واجد آن چیزند، به راه می‌افتد تا با اقتدای به ایشان ره به سوی کمال بییماید.» (مصباح، ۱۳۸۰: ۶۸)

الگوپذیری به دو صورت انجام می‌شود: یکی الگوپذیری مستقیم که در آن رفتار، گفتار و عملکرد عیناً باید تکرار شود. در سیره حضرت زهرا (س) می‌توان در پاره‌ای از موارد، الگوپذیری مستقیم داشت؛ مانند ذکر تسیحاح اربعه که حضرت زهرا (س) بعد از هر نماز واجب بر آن اهتمام داشتند. دومی، الگوپذیری غیرمستقیم است. در این شیوه از الگوپذیری باید «روح و حقیقت گفتار یا کردار آن اسوه‌های الهی را درک نماییم و با تحلیل و استنباط از سیره علمی و عملی آن بزرگواران، وظیفه خویش را در همه ابعاد زندگانی (فردی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی، اقتصادی و...) دریابیم. بسیاری از شکل‌ها و قالب‌های رفتاری اسوه‌ها ویژه همان عصر و زمان خودشان بوده است؛ از این روی منظور از اسوه‌پذیری از آن رفتارها این نیست که همان قالب و شکل رفتاری خاص را اقتباس و تقلید کنیم؛ بلکه مطلوب و مقصود این است که روح و محتوای آن سیره رفتاری را درک نماییم و آن را در شکل‌ها و کالبدهایی نوین، طبق اقتضای شرایط زمانی و مکانی خویش بدمیم.» (همان: ۹۲-۹۳) برای مثال در زندگی حضرت زهرا (س) ایشان در خانه‌ی کوچک و گلی، یک پوست گوسفند داشتند که هم علف‌خور گوسفند بود هم رواندازشان. این شکل از زندگی در زمانه‌ی حاضر قابل تأسی نیست؛ اما روح و حقیقت این کار که ساده‌زیستی و پرهیز از تجمل است قابل الگوبرداری است.

۳-۳. تفاسیر مردسالارانه

این مقاله مردسالاری را در معنای عام آن در نظر دارد؛ یعنی حاکمیت ارزش‌های مردانه در یک کل. این کل ممکن است یک جامعه باشد، یک کتاب باشد یا تفسیر یک واقعه تاریخی.

منظور از مفهوم مردسالاری حاکم بر سیره حضرت زهرا (س) خوانش مطلوب و موافق نظر مردان است. در این تفسیر، تاریخ نه آنطور که هست، بلکه آنطور که مطلوب نگاه مردان است، بازتاب داده می‌شود. این تفسیر به دلیل قدمت تاریخی و حاکمیت فکری ممکن است ناخودآگاه صورت بگیرد و حتی برای داشتن چنین نگاهی لازم نیست مرد بود، ممکن است زن باشی و نگاه مردسالارانه داشته باشی. چنین نگاهی غالباً از حضرت زهرا (س) زنی تک‌بُعدی ساخته است. بررسی کتب متعدد نشان می‌دهد حضرت زهرا (س) مطلوب نگاه مردانه، زنی است خانه‌دار که تمام زندگی‌اش بر همسررداری و فرزندانری متمرکز شده است. این نگاه حتی در بیان همین تک‌بُعد از زندگی حضرت زهرا (س) به کنیز داشتن ایشان اشاره نمی‌کند. در ادامه مقاله برای بسط این مفهوم مثال‌هایی آورده می‌شود.

۰۴. روش پژوهش

در این مقاله از روش پژوهش اسنادی، یکی از روش‌های تحقیق کیفی، استفاده شده است.

۰۵. پیشینه تجربی

سیره نگاری‌ها و سیره‌پژوهی‌ها راجع به زندگی حضرت زهرا (س) را می‌توان به پنج دسته تقسیم کرد: دسته اول: کتاب هستند که از زمان‌های اولیه صدر اسلام و احادیث، روایات و اقوال در مورد زندگی پیامبر و ائمه را جمع‌آوری کرده‌اند. کتبی نظیر بحارالانوار و اصول کافی از این دسته هستند.

دسته دوم: منابعی هستند که از ابتدای زندگی آن حضرت تا انتهای زندگی ایشان را ذیل یک خط سیر با استناد به کتاب‌های دسته اول بیان کرده‌اند. فهرست غالب این کتاب‌ها موضوعاتی مانند انعقاد نطفه و تولد، القاب حضرت زهرا (س) و کرامات ایشان، ازدواج و زندگی متأهلی، جایگاه ایشان نزد پیامبر، ماجرای سقیفه، خطبه فدکیه و وقایع شهادت ایشان را شامل می‌شود. از مجموعه کتاب‌هایی که برای نگارش این مقاله مطالعه شده، می‌توان به کتاب‌های کتاب‌های زیر اشاره کرد: زندگی فاطمه زهرا (س) از سید جعفر شهیدی (۱۳۹۲)، زندگانی و سیره حضرت زهرا (س) از سید منذر حکیم (۱۳۹۳)، فاطمه زهرا (س) از ولادت تا شهادت از سید محمدکاظم قزوینی (۱۳۷۱) و دختر پیامبر از محمدعلی جاودان (۱۳۹۳) و بانوی بهشتی در عرصه‌ی حضور از سعید داوودی (۱۳۹۱)، جزو این دسته هستند.

دسته سوم: منابعی هستند که به صورت موضوعی به سیره آن حضرت پرداخته و ذیل موضوعاتی نظیر تربیت، خانواده، همسررداری، بینش سیاسی و اجتماعی و... به سیره مراجعه کرده‌اند. مقاله تربیت فرزند با الگوبرداری از زندگی حضرت زهرا (س) اثر سید رضی موسوی و سید شهنشاه حسینی (۱۴۰۰) است. این مقاله به معرفی حضرت زهرا (س) به عنوان یک الگو و اسوه می‌پردازد و روش‌های تربیتی ایشان در نسبت با فرزندان را بیان می‌کند. جهاد تبیین در سیره حضرت فاطمه زهرا (س) نوشته‌ی علیرضا زنگویی (۱۴۰۰) است. این مقاله با الهام از سیره حضرت زهرا (س) به ارائه‌ی الگو و مدل در زمینه‌ی جهاد تبیین می‌پردازد و حضرت زهرا (س) را پیشگام این امر معرفی می‌کند. خانواده از دیدگاه حضرت زهرا (س) مقاله مرضیه نصرتی (۱۳۸۹) است و او در این مقاله مؤلفه‌های پررنگ در زندگی خانوادگی حضرت فاطمه (س) را برشمرده است. این‌ها نمونه‌ای از مقالات منتشرشده در این دسته‌اند و میزان قابل ملاحظه‌ای از نگارش‌ها در زمینه‌ی سیره‌پژوهی از آن حضرت را به خود اختصاص داده‌اند.

به‌غیراز مقاله، کتاب‌هایی هم هستند که ذیل سیره‌پژوهی دسته‌بندی می‌شوند. آیت‌الله حسین وحید خراسانی (۱۳۹۳) کتاب حلقه وصل رسالت و امامت را ذیل موضوع کرامت‌های حضرت زهرا (س) نگاشته‌اند. کتاب فاطمه (س) اسوه بشر برگرفته از آثار آیت‌الله عبدالله جوادی آملی (۱۳۸۳) دلایل الگوبودن حضرت فاطمه (س) برای انسان را بیان می‌کند. کتاب جامی از زلال کوثر اثری از آیت‌الله محمدتقی مصباح یزدی (۱۳۸۰) است که ذیل موضوع الگو و الگوبرداری به سیره حضرت زهرا (س) می‌پردازد.

دسته چهارم: منابعی هستند که به بیان خطبه فدکیه و شرح و بسط آن، سایر خطبه‌های حضرت و مصحف ایشان پرداخته‌اند. کتاب فدک در تاریخ سید محمدباقر صدر (۱۳۹۷) از این موارد است. به‌غیراز این کتاب، کتاب و مقاله‌های متعددی در این زمینه نوشته شده است. شرح خطبه حضرت زهرا (س) از سید عزالدین حسینی زنجانی (۱۳۹۰)، بحثی کوتاه پیرامون خطبه فدکیه از مجتبی تهرانی (۱۳۹۱)، سخنرانی حضرت فاطمه (س) در مسجد مکرم پیامبر اکرم از علیرضا الهیاری، سر سخن و اعجاز اندیشه از محمدتقی خلجی (۱۳۸۴)، فرهنگ جامع سخنان فاطمه (س) از علی مؤیدی (۱۳۸۶) از این دست از منابع هستند.

دسته پنجم کتاب‌هایی هستند که درباره‌ی وقایع شهادت ایشان نوشته شده است. در سوگ کوثر از یدالله بهتاش (۱۳۷۹)، دانشنامه شهادت حضرت زهرا (س) از علی لباف (۱۳۹۱)، عبرت‌های فاطمیه از احمد شرفخانی (۱۳۸۶)، غروب فاطمی از محمدرضا انصاری (۱۳۹۱)، شهادت فاطمیه از سیدمجتبی عصیری (۱۳۹۰) و مصائب حضرت فاطمه زهرا (س) در متون اهل سنت از فاروق صفی-زاده (۱۳۸۹) از جمله این منابع هستند.

در مقاله پیش‌رو از مجموع این منابع استفاده شده است و متن نهایی را می‌توان جزو محتوای دسته دوم در نظر گرفت. محتوایی که به سیره حضرت زهرا (س) ذیل یک موضوع خاص (در اینجا زیست اجتماعی ایشان) می‌پردازد. نوآوری مقاله حاضر در این است که به آسیب‌شناسی ایده‌های قبلی در این زمینه پرداخته و تلاش کرده صورت‌بندی جدیدی از معاصر سازی زیست اجتماعی حضرت زهرا (س) ارائه دهد.

۶. ملاحظات نظری

در طول تاریخ، متفکران اسلامی همواره تلاش کرده‌اند تا شخصیتی اسوه از حضرت فاطمه (س) ارائه کنند. یکی از آسیب‌های این مسئله توجه نکردن به اقتضائات تاریخی و فرهنگی زمان حیات ایشان است. پرتکرارترین بخش سیره حضرت فاطمه (س) اهتمام ایشان به پرهیز از کارهای مردانه و حفظ حیای زنانه است. «امام باقر فرمود: علی (ع) و فاطمه زهرا (س) برای هم‌دلی بیشتر در نظام خانواده، به حضور رسول خدا رفتند تا رهنمودی بگیرند. رسول خدا (ص)، حضرت فاطمه (س) به کارهای درون خانه گماشت و کارهای بیرون را به امام علی (ع) واگذار کرد. پس از این رهنمود شایسته، حضرت زهرا (س) با خوشحالی اظهار داشت: جز خداوند متعال کسی نمی‌داند که از این تقسیم کار چقدر خوشحال شدم؛ زیرا رسول خدا مرا از انجام کارهایی که مربوط به مردان است باز داشت.» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۳: ۸۱) تلاش می‌شود این بخش از سیره حضرت زهرا (س) به عنوان الگوی تام و تمام زنان در تمام اعصار در نظر گرفته شود، درحالی که فضای زندگی حضرت تحت تأثیر اقتضائات آن دوران بوده است. در حال حاضر زنان وقتی بیرون از منزل هستند لزوماً به کارهای مردانه اشتغال ندارند و کارهایی در بیرون از خانه هست که جامعه آن‌ها را برای زنان تعریف کرده است. از سوی دیگر، «پیروی حضرت فاطمه (س) از چنین تقسیم کاری، حکم و جویی نبوده است، زیرا بر اساس احکام اسلامی، کار منزل بر عهده زن نیست.» (موسوی‌خمینی، ۱۳۹۰ق: ۳۰۵)

درست است که حضرت زهرا (س) از همان اوان کودکی تحت تأثیر تربیت دینی بوده‌اند و به صورت مستقیم از پیامبر تعلیم می‌گرفتند اما همچنان می‌توان گفت که اقتضائات تاریخی و فرهنگ عربی صدر اسلام در نحوه فعل و رفتارهای حضرت زهرا (س) تأثیر داشته است. برای مثال در باب خرید جهیزیه و لباس برای حضرت زهرا (س) بیان شده که «... [پیامبر] اندکی از پول را به بلال داد و گفت با این پول برای دخترم بوی خوش بخر. سپس مانده را به ابوبکر داد و گفت با این پول آنچه را دخترم به آن نیازمند است آماده ساز. عمار و یاسر و چند تن از یاران خود را با ابوبکر همراه کرد تا با صواب‌دید او، جهاز زهرا را آماده سازند.» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۳: ۱۳۰) بر اساس این بیان صحابه مقدمات ازدواج حضرت زهرا (س) را آماده کردند. در حال حاضر عرف مردم و سیره مؤمنین به گونه‌ای نیست که کس دیگری خرید ازدواج را انجام دهد.

از دیگر آسیب‌های الگوسازی سیره حضرت زهرا (س) توجه نکردن به شخصیت الهی ایشان است. از زنان انتظار می‌رود که معیار و ویژگی‌های شخصیتی آن بزرگوار را عیناً اجرا کنند. به نظر می‌رسد چنین نگاهی از درک نشدن منزلت الهی حضرت زهرا (س) ناشی می‌شود. درحالی که زنان عادی از چنین منزلتی برخوردار نیستند و هر کسی در حد توان خودش می‌تواند به الگوبرداری بپردازد.

برای مثال، مؤلفه‌ی ساده‌زیستی حضرت زهرا (س) یک از مؤلفه‌هایی است که به عنوان الگو برای زنان مطرح می‌شود بدون اینکه ابعاد منزلت الهی و جایگاه حضرت زهرا (س) در این مسئله در نظر گرفته شود. در روایتی می‌خوانیم «هنگام ازدواج حضرت فاطمه (س) مقدار مهریه معین شد و آن بزرگوار از مبلغ مورد نظر آگاهی یافت، خطاب به پیامبر عرض کرد: ای رسول خدا! مهریه دختران مردم درهم‌هاست، پس چه فرقی بین من و آن‌ها خواهد بود؟ تقاضا دارم مهریه مرا بازگردانی و از خداوند متعال بخواهی که مهریه مرا شفاعت گناهکاران امت قرار دهد.» (مرعشی نجفی، ۱۴۱۱ق، ج ۱۰: ۳۷۶) چنین روایاتی نشان می‌دهند که از دلایل ساده‌زیستی، منزلت اهل بیت است. در واقع اهل بیت باید اینگونه زندگی کنند. در جای دیگری می‌خوانیم: «پیغمبر چون از سفری باز می‌گشت، نخست به دیدار فاطمه (س) می‌رفت و مدتی طولانی نزد او می‌نشست. در یکی از سفرهای پیغمبر، زهرا دستبندی از نقره و گردنبند و گوشواره‌ای برای خود فراهم آورده و پرده‌ای در خانه آویخته بود. پدرش به عادت همیشگی به خانه‌ی وی رفت و پس از توقفی کوتاه ناخرسندانه بیرون آمد و روی به مسجد نهاد. طولی نکشید که فرستاده‌ی فاطمه (س) با دستبند و گوشواره‌ها و پرده نزد پیغمبر آمد و گفت: دخترم می‌گوید این زیورها را بفروش و در راه خدا

صرف کن. پیغمبر گفت: پدرش فدای او باد، آنچه باید بکند کرد. دنیا برای محمد و آل محمد نیست.» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۳: ۲۰) این روایت نشان می‌دهد که اندک تجمل‌گرایی چقدر در نزد پیامبر قبیح بوده است و پیامبر ساده‌زیستی را امری لازم برای زندگی اهل بیت می‌داند. حتی اگر منزلت الهی اهل بیت را در نظر نگیریم، با توجه به گذشت قرن‌ها از عصر زندگی حضرت فاطمه (س) فاصله گرفتن از چنین ساده‌زیستی‌هایی طبیعی به نظر می‌رسد. البته باید توجه داشت که این مسئله مانع از الگوبرداری از این وجه از شخصیت حضرت زهرا (س) نیست. «آنچه اهمیت دارد روح و حقیقت این اعمال است که همانا بی‌اعتنایی به دنیا، پارسایی، زهد، قناعت، ساده‌زیستی و پرهیز از تجمل‌گرایی است.» (قطبی، ۱۳۹۱: ۱۱) هر کس در هر موقعیت و جایگاهی که هست می‌تواند به ساده‌زیستی توجه داشته باشد.

معاصرسازی سیره حضرت زهرا (س)، با حفظ منزلت ایشان، نباید به‌گونه‌ای صورت گیرد که نتواند با فرهنگ و اقتضائات فعلی ارتباط برقرار کند. نتیجه‌ی چنین بی‌توجهی‌ای می‌تواند برداشت‌های نادرست از شخصیت ایشان، معرفی ناقص آن حضرت و سرانجام دل‌زدگی مردم از الگوهای اسلامی شود.

برخی سیره حضرت زهرا (س) را طوری بیان می‌کنند که مخاطب فکر می‌کند اساساً نمی‌توان هیچ قرابتی با حضرت زهرا (س) داشت. چرا که حد منزلت ایشان، امکان مقایسه و تلاش را نمی‌دهد. یکی از این کتاب‌ها، کتاب حلقه وصل رسالت و امامت اثر وحید خراسانی است. در جایی از کتاب در مورد غذای روح حضرت زهرا (س) می‌خوانیم: «طعام روح چه بود؟ طعام این روح و این نفس قدسی چه بود؟ طعام او «تسبیح» و «تقدیس» و «تهلیل» و «تحمید» بود. این چهار کلمه، تا وقتی که تعلق به این بدن نگرفته بود، طعام این روح بود. بحث در این طعام هم بحث دیگری است... [امام ششم (ع)] فرمود: فاطمه (س)، فاطمه (س) نامیده شد چه این که خلق از معرفت او منقطع‌اند. دست عقل از نیل به مقام منیعش قطع شده است.» (وحید خراسانی، ۱۳۹۱: ۱۱۹-۱۲۰)

یا در جای دیگر از همین کتاب می‌آید: «فاطمه زهرا (س) کسی است که هیچ عقل و هیچ فکری بلااستثنا ممکن نیست که او را درک کند... فطم، قطع و بریدن است. عنوان خلق هم اعم از عناوین است؛ عالم، جاهل، حکیم، سفیه، جن و انس و ملک همه را شامل می‌شود. کل من یطلق علیه عنوان الخلق فطم عن معرفة فاطمة؛ هر کس عنوان خلق بر او اطلاق شود، از معرفت فاطمه ناتوان است.» (همان: ۳۰۹)

شکی نیست که حضرت زهرا (س) مورد لطف الهی بوده‌اند و همچنین معرفت الهی در زندگی ایشان جاری و ساری بوده؛ اما با این حال چگونه حضرت زهرا (س) به‌عنوان الگو معرفی می‌شوند؟ عدم توانایی در شناخت یک فرد چگونه ممکن است به الگوبرداری از ایشان منجر شود؟

از دیگر آسیب‌های این حوزه، خوانش مردسالارانه از شخصیت ایشان است. تفکری که باعث شده شخصیت حضرت فاطمه (س) از یک دریچه خاص فهم شود. برای مثال مؤلف کتاب فاطمه زهرا، از ولادت تا شهادت در باب حضور حضرت زهرا (س) در جنگ بیان می‌کند: «فاطمه زهرا هنگامی به اُحد رسید که آتش جنگ خاموش شده بود و وی زخم پیشانی پدر را در آن هنگامه مرهم می‌نهاد و با قطعه حصیر سوخته، خون جراحت پدر را بند می‌آورد. این واقعه‌ای است که مورخان نقل کرده‌اند که فاطمه زهرا در جبهه‌های جنگ حاضر شده و مجروحین را پرستاری کرده و به مداوای آن می‌پرداخته است. من نمی‌دانم که هدف این دسته نادر از نویسندگان از بیان این مجعولات چیست؟ درحالی‌که فاطمه زهرا (س) فقط یک‌بار تنها زخم پدر و جراحت وی را زخم‌بندی و پانسمان فرمود. آیا سازندگان این اکاذیب از ساختن این دروغ‌ها قصد دارند قداست و پاکی فاطمه زهرا (س) را لکه‌دار کنند و یا با این بافته‌ها وسائل اختلاط بین زن و مرد را فراهم آورند؟» (قزوینی، ۱۳۷۱؛ ۱۴۲-۱۴۳) این سخنان نشان می‌دهند مؤلف کتاب، حضور حضرت زهرا (س) در میدان نبرد را دهن شخصیت دختر پیامبر می‌داند و تفسیرهایی را که مبنی بر حضور ایشان در جنگ است، اکاذیب به شمار می‌آورد. سیدمحمدکاظم قزوینی در همین کتاب در باب ازدواج ساده، مهریه‌ی کم و خانه‌ای با اسباب ساده حضرت زهرا (س) بیان می‌کند: «نبی مکرم دخت عزیزش را با همین سادگی و سهولت به عقد علی (ع) در می‌آورد تا اینکه غل‌ها و زنجیرهای تقلیدی که مردم را در خود بسته بود پاره کند.» (همان: ۱۵۲) چه اتفاقی رخ می‌دهد که نویسنده‌ی کتاب حضور حضرت زهرا (س) در جنگ را نشان از پایین آوردن شخصیت حضرت زهرا (س) می‌داند ولی جهیزیه‌ی کم و ازدواج ساده دختر پیامبر را کسرشان نمی‌داند؟ چطور ممکن است برای یک شخصیت توانایی جایگاه الگو بودن در نظر گرفت ولی حضور

اجتماعی آن چهره‌ی الگو را دون شأن دانست؟ اگر الگو به معنای واقعی کلمه الگوست باید در تمام ابعاد فردی و اجتماعی ظهور داشته باشد. اگر حضور در جنگ دون شخصیت دختر پیامبر است، تفسیرها نسبت به فعالیت‌های حضرت زهرا (س) بعد از رحلت پیامبر چگونه است؟ فعالیت‌هایی که می‌توان به تعبیر شهید صدر، انقلاب فاطمی نامید. (صدر، ۱۳۹۷: ۳۴) تفاسیر مردسالارانه باعث می‌شود اهمیت فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی ایشان فهم نشود و عملکردها فقط به نقش همسری یا مادری محدود شوند.

در نمونه‌ای دیگر مؤلف کتاب آماه آورده است: «از فاطمه‌ای که تجسم حُسن است، اولین بروز و زاینده‌اش حسن، دومینش حسین و سومینش، گرچه نشکفته پژمرد، محسن است.» (سبحانی صدر، ۱۴۰۱: ۹۹) نویسنده تا پایان این بخش هیچ اشاره‌ای به دختران ایشان نمی‌کند. گویی که تنها پسران حضرت زهرا (س) فرزندان او هستند و زینب (س) و ام‌کلثوم (س) فرزندان ایشان محسوب نمی‌شود.

از دیگر آسیب‌های معاصر سازی سیره حضرت زهرا (س)، محدود کردن ایشان به الگوبودن برای زنان است. «درحالی که حقیقت غیر از این است و فاطمه الگویی فراتر از جنسیت است. وجود انسان کامل اعم از زن و مرد به‌گونه‌ای است که برای انسان‌های دیگر، مایه‌ی هدایت و رشد و تکامل بوده و سخن، رفتار و تفکر او که برآمده از نفس کامل و معصوم اوست برای هر انسانی قابل بهره‌برداری باشد.» (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۲۸) «فاطمه نه تنها الگوی زنان، که الگوی تمام جهانیان است. اسوه‌گری فاطمه هر چند برای زنان، دربردارنده‌ی یگانه‌ترین و زیباترین جلوه‌هاست؛ اما اسوه‌گری او ویژه‌ی زنان نیست.» (مصباح یزدی، ۱۳۸۰: ۸۱)

با توجه به تمام آنچه گفته شد، باید مشخص شود که سیره حضرت زهرا (س) برای انسانی که ۱۴ قرن بعد از ایشان زندگی می‌کند، چه کارکردی دارد؟ و جنبه‌های مختلف زندگی او را چگونه می‌توان الگوی زندگی در دنیای فعلی قرار داد؟

۷. یافته‌های پژوهش

اقتضائات تاریخی، فرهنگی و منزلت شخصی حضرت زهرا (س) اجازه الگوبرداری صددرصدی از سیره ایشان را نمی‌دهد؛ اما به این معنا نیست که ایشان را نمی‌توان به‌عنوان الگو قرار داد. از زندگی حضرت فاطمه (س) می‌توان به شاخصه‌ها و کلیاتی رسید که قابلیت سرمشق-بودن در مسیر زندگی برای انسان امروز را دارند. این شاخصه‌ها در عرصه‌هایی همچون اقتصادی، علمی و سیاسی دسته‌بندی کرد.

۷-۱. فعالیت‌های اقتصادی

۷-۱-۱. اشتغال همراه با درآمد

وجود این نگرش که زن وظیفه تأمین معاش خانواده را ندارد و همچنین دیدگاه‌هایی که در مقابل اشتغال و حضور اجتماعی زنان مقاومت می‌کنند، باعث شده تا اذهان جستجوگر به دنبال بررسی فعالیت‌های اقتصادی ایشان نباشد.

حضرت فاطمه (س) از طریق نخریسی برای پارچه‌بافی به امرارمعاش خانواده کمک می‌کرد. «روزی علی (ع) از باغی عبور کرد. گفت: آیا مقداری پشم می‌دهی تا دختر محمد برایت بتابد؟ گفت: آری. فاطمه (س) آنها را در مقابل سه صاع جو به نخ تبدیل کرد.» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۳: ۷۲) لازم به ذکر است که نخریسی یکی از مشاغلی بوده که در بین زنان آن زمان عمومیت داشت. در واقع حضرت با این کار، عملی خارج از عرف آن زمان انجام نمی‌داند.

۷-۱-۲. انجام امور خیریه‌ای برای رفع محرومیت

پیامبر اکرم (ص) پس از نزول آیه «وَآتِ ذَا الْقُرْبَى حَقَّهُ» (اسراء: ۲۶) سرزمین فدک را به فاطمه‌زهرا (س) سپرد. فدک تبدیل به منبع درآمد حضرت زهرا (س) شد و عایدی حاصل از فدک به ایشان می‌رسید. بررسی روایت‌ها نشان می‌دهد که ایشان درآمد حاصل از فدک را بین مردم تقسیم می‌کردند. (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶ق، ج ۱: ۱۲۳) عایدی فدک عایدی قابل توجهی بوده است. به طوری که تحلیل‌گران تاریخ اسلام دلایل اقتصادی را در گرفتن فدک از دختر پیامبر پرننگ می‌دانند. سیدمحمدباقر صدر دو دلیل را برای ملی سازی فدک بیان می‌کند «۱. وضعیت ویژه اقتصادی، این کار [گرفتن فدک] را اقتضا می‌کرد. ۲. ابوبکر بیم داشت که علی ثروت همسر خویش را در راه دستیابی به قدرت هزینه نماید.» (صدر، ۱۳۹۷: ۱۰۵)

۱-۳-۷. وصیت بر باغ‌ها و املاک هفت‌گانه و امور مالی

«از جمله وصایای آن حضرت - که به صورت مکتوب نیز بر جای مانده - وصیت به وقف باغ‌ها و املاک هفت‌گانه (حوادث سبعة) در امور خیر است، که در چند، روایت گزارش شده است.» (رشاد، ۱۳۹۲، ج ۱: ۳۲۳)

الف) ابو بصیر نقل کرده است که خدمت امام باقر رسیدم و ایشان فرمود: «آیا وصیت‌نامه مادرم فاطمه را دیده‌ای؟» عرض کردم: «نه.» سپس درخواست کردم آن را برای من بخواند. امام باقر (ع) آن را درآورد و برای من خواند. در این وصیت نامه پس از نام خدا، آمده است که فاطمه (س) دختر محمد، رسول خدا، وصیت می‌کند درآمد باغ‌های دیوار کشیده هفت‌گانه (عواف، دلال، برقه، میثب، حسنی، صافیه و مشربه ام‌ابراهیم) در راه خدا و برای نصرت اسلام مصرف شود. من وصی خود را علی بن‌ابن‌طالب (ع) قرار می‌دهم. چنانچه او درگذشت، وصی من، فرزندم حسن است و اگر او درگذشت، فرزند دیگرم حسین وصی من است و چنانچه حادثه‌ای برای او پیش آید، بزرگ‌ترین فرزند باقی‌مانده‌ام، آن را برعهده گیرد. خداوند و همچنین مقادین اسود و زبیر بن عوام را بر این وصیت شاهد می‌گیرم. امام باقر (ع) فرمود: «مادرم فاطمه (س) این وصیت را کرد و علی بن‌ابی‌طالب آن را نوشت» (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۷: ۴۸)

ب) در روایت دیگری نیز این وصیت مکتوب نقل شده که طبق آن، حضرت (س) وصیت کرده درآمد باغ‌ها، با ذکر مبالغ معینی، در اموری که نام برده، هزینه شود. از جمله آن موارد، صدقه و انفاق سالیانه، هزینه برای همسران پیامبر (ص) و دختر ابوذر، فقرای بنی‌هاشم و بنی عبدالمطلب است.» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۸۴-۱۸۵)

ج) بنا بر روایتی دیگر از امام صادق (ع)، حضرت فاطمه (س) وصیت کرد که از اموالش برای هریک از زنان پیامبر (ص) و زنان بنی‌هاشم، دوازده اوقیه نقره قرار داده شود (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۳: ۲۱۸). هر اوقیه معادل چهل درهم است. در همین روایت آمده است که حضرت برای اُمّامه، خواهرزاده‌ی خویش، نیز مقداری مال به ارث گذاشت و درباره‌ی آن وصیت کرد. (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۳: ۲۱۸)

د) در گزارش دیگری به یکی دیگر از موقوفات آن حضرت اشاره شده که نخلستان بزرگی به نام اُم‌العیال بوده است. (ابن جوزی، ۱۴۱۲ق، ج ۱: ۱۴۵) که حضرت آن را وقف کرد. (سمهودی، ۲۰۰۶م، ج ۳: ۱۱۱۷)

تمام این مستندات نشان می‌دهد حضرت اموالی از پدر به ارث برده بودند که مالکیتشان را خودشان بر عهده داشتند و با صلاح‌دید خودشان در آن دخل و تصرف می‌کردند.

۲-۷. فعالیت‌های علمی

طی این پژوهش اطلاعات کافی راجع به اینکه آیا زنان اجازه تحصیل در صدر اسلام داشته‌اند یا نه، به دست نیامد؛ اما راجع به حضرت زهرا (س) می‌توان گفت که بخشی از علم ایشان علم لدنی و از جانب خدا بوده و بخش دیگری از آن، تحت تأثیر تعالیم مستقیم پیامبر بوده است. روایاتی وجود دارد مبنی بر اینکه ایشان مصحفی داشته که برخی حوادث غیبی در آن ذکر شده است. «زهرا پس از رسول خدا هفتاد و پنج روز بیشتر زنده نبود و به سبب فقدان رسول الله بسیار محزون بود؛ از این رو جبرئیل به نزد ایشان می‌آمد و علاوه بر تسلی، حضرت را از جایگاه رسول و اخبار آینده آگاه می‌کرد و از آنچه به ذریه‌ی ایشان خواهد رسید، خبر می‌داد و علی هم همه‌ی آن‌ها را می‌نوشت که آن را «مصحف فاطمه» نامیدند.» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۳: ۲۶) از امام علی (ع) نقل است که او و همسرش هر صبح و شام در خانه‌ی خود با پیامبر خلوتی داشتند و حضرت از تفسیر و تأویل آیات الهی و علوم قرآن برای آن دو می‌فرمود.» (طبری امامی، ۱۴۱۳ق: ۷۲)

موضوع مهم در زندگی ایشان این است که حضرت زهرا (س) محل رجوع علمی بودند؛ به طوری که پیامبر (ص) و امام علی (ع) پاسخ برخی از سؤالات را به حضرت زهرا (س) می‌سپردند. این موضوع را نباید ساده انگاشت که گویا فقط پدر و همسر به دلیل محبت‌های خانوادگی این کار را می‌کردند؛ بلکه عمق این کار را باید دید. اینکه ولی جامعه و وصی حاکم جامعه برای نشان دادن جایگاه حضرت زهرا (س) چنین کاری می‌کردند. زنان مهاجر و انصار به دیدار ایشان می‌رفتند و ایشان معارفی از قرآن کریم را به آنان می‌آموخت. (صدوق، ۱۳۶۱: ۳۵۴) لازم به ذکر است که آموزش‌ها صرفاً به بیان احکام و معارف محدود نمی‌ماند بلکه ایشان احادیثی برای تنظیم زندگی اجتماعی زنان نیز بیان می‌کردند. بعد از رحلت پیامبر هم، همچنان رجوع به حضرت ادامه داشت. «سلمان فارسی می‌گوید پس از رحلت رسول اکرم به راهنمایی و

اشاره امیرالمومنین علی نزد حضرت فاطمه می‌رفتم و دانشی را از او می‌آموختم که آن را به بیش از هزار نفر از اهل مدینه یاد دادم.» (طبری امامی، ۱۴۱۳ق: ۱۰۷) علاوه بر این زنان هم به محضر ایشان می‌رسیدند و سؤالات شرعی خود از آن حضرت می‌پرسیدند. (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۳: ۲)

از مصداق‌های فهم علمی حضرت زهرا (س) می‌توان به خطبه فدکیه‌ی ایشان اشاره کرد. در یک دسته‌بندی کلی محتوای خطبه فدکیه را می‌توان این موارد برشمرد: «حمدوثنای الهی، توحید استدلالی، نبوت، نگرشی به جاهلیت، نگاه به رهاوردهای زمان بعثت و ظهور اسلام، بیان علل شرایع و فلسفه‌ی احکام، تحلیلی از تاریخ و حوادث ایام، تبیین موقعیت و مکانت همسر و امامش در زمان پیامبر (ص)، تبیین دگرگونی ایام بعد از فوت پیامبر، تبیین حقوق خویش در برابر خلیفه و ارائه‌ی دلایل و مستندات فقهی و قرآنی، تبیین سستی و ضعف مسلمین در دفاع از اهل بیت و حق حیات خویش، سرزنش و توبیخ غاصبین و قاعدین، اعلام شکایت و طرح دعوی در دادگاه الهی با دادخواهی نبوی.» (خزعلی، ۱۳۸۵: ۵۲) این صحبت‌ها تجلی یک نظم ذهنی و آگاهی سیاسی اجتماعی است. در حقیقت تأکید حضرت زهرا (س) بیشتر بر مبانی اسلامی است تا سهم فدک.

۷-۲. فعالیت‌های سیاسی

۷-۳-۱. حضور در امور سیاسی از کودکی

حضرت زهرا (س) به دلیل پیامبر بودن پدرش و مسائلی که پیامبر در طول رسالتش با آن‌ها روبرو بود، از کودکی در جریان مسائل سیاسی- اجتماعی قرار داشت. مشاهده توهین‌های مشرکان به پیامبر (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۸: ۲۰۹)، حضور در شعب ابی‌طالب، هجرت از مکه به مدینه (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۹: ۱۶)، حضور در جنگ‌های مختلف برای تیمار پیامبر، حضور در فتح مکه، حضور در واقعه مباحله و حضور در محل غدیرخیم در زمان حجة‌الوداع باعث شده بود ایشان نسبت به وقایع پیرامونی آگاهی و اشراف داشته باشند. اطلاعات دقیقی مبنی بر اینکه ایشان در زمان حیات پیامبر کنش سیاسی داشته‌اند یا نه در دسترس نیست؛ از این جهت کنش سیاسی خاص حضرت زهرا (س) را بعد از رحلت پیامبر باید بررسی کرد.

۷-۳-۱. شروع کننده یک انقلاب زنانه

با وفات پیامبر و در دست گرفتن خلافت توسط مهاجران، انتظار می‌رفت که حضرت علی (ع) اولین کسی باشد که علیه این موضوع قیام کند؛ اما این‌گونه نشد و حضرت زهرا (س) بود که مطالبه‌گر حق ولایت و فدک شد. به نظر می‌رسد اگر حضرت علی (ع) قیام می‌کرد و شمشیر می‌کشید وحدت اسلامی از بین می‌رفت؛ اما قیام فاطمه زهرا (س) نه قیام شمشیر بلکه قیام کلام بود. فاطمه (س) توانست با قدرت کلام خود و بدون از بین بردن وحدت اسلامی آگاهی‌بخشی کند و مرزهای درست و نادرست را بشناساند. همچنین، ایشان سعی می‌کرد با انجام برخی از رفتارها و بیان برخی از حقایق، زمان حیات پیامبر را یادآور شوند تا به مردم بفهمانند که عملکردشان با آنچه مطلوب پیامبر بوده، فرق کرده است. سید محمدباقر صدر در توضیح رفتار حضرت فاطمه (س) چنین می‌گوید: «برانگیختن احساسات و آرایش عاطفی آن‌ها [مردم]، زمینه‌ساز آغاز حرکت فاطمه (س) بود و قلب‌ها را برای پذیرش دعوت دادخواهانه‌ی او آماده می‌ساخت تا ندای محزون آزادی‌خواهانه‌ی وی را به یاری بشتابند و کوشش نومیدانه یا شبه‌نومیدانه‌ی او را به ثمر بنشانند.» (صدر، ۱۳۹۷: ۳۳)

۷-۳-۲. پرچمدار اعتراض سیاسی

بلافاصله پس از فوت پیامبر برخی از بزرگان انصار و مهاجر در محل سقیفه بنی ساعده حضور یافتند و با ابوبکر به‌عنوان خلیفه‌ی اول بیعت کردند. با این کار رهبری جامعه از امام علی (ع) سلب شد. علاوه بر این، خلیفه پس از در دست گرفتن حکومت، سرزمین فدک را از حضرت زهرا (س) گرفت. این دو اقدام زمینه‌ی اعتراض حضرت زهرا (س) به حکومت خلفا را فراهم کرد و حضرت زهرا (س) را می‌توان به لحاظ رتبه، اولین معترض از اهل بیت دانست. ایشان برای حق‌مداری، باقی‌ماندن میراث نبوی و استمرار حجت الهی در جامعه قیام کردند.

الف. فدک

سرزمین فدک غنیمت نبود؛ بلکه فیء بود. فیء مالی است که با صلح به دست آمده و نه با جنگ. چنین مالی خالص برای پیامبر است؛ لذا فدک هم مال پیامبر محسوب می‌شد. پس از نزول آیه «وَآتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ» (اسراء: ۲۶) فدک را به حضرت زهرا (س) سپرد «برخی از روایات نشان می‌دهد که وقتی خلافت ابوبکر سروسامان یافت، وی فدک را از فاطمه گرفت. معنای این سخن آن است که فدک در اختیار فاطمه و از دوران پدر بزرگوارش در تصرف وی بوده و ابوبکر آن را به زور از او ستانده است.» (حکیم، ۱۳۹۳: ۱۱۶)

همان‌طور که قبلاً گفته شد حضرت زهرا (س) عایدی حاصل از فدک را صرف اسلام و محرومان می‌کرد؛ لذا مطالبه فدک را باید مطالبه حق دانست و نه مجادله بر سر مال.

ب. غصب ولایت^۱

پیامبر در زمان حیات بارها بر جانشینی حضرت علی (ع) در مقام امام به‌جای خود اشاره کرده بود. ماجرای مجلس دعوت از عشیره، انعقاد پیمان برادری با علی (ع) و حدیث منزلت^۲ گواه بر این امر هستند. در نهایت پیامبر اکرم در حجةالوداع به‌صورت صریح و به منظور ابلاغ رسالت خویش^۳ حضرت علی (ع) را به‌عنوان جانشین بعد از خود معرفی کرد.

ساعاتی پس از درگذشت پیامبر، جمعی از انصار در سقیفه بنی ساعده جمع شدند و اندکی بعد مهاجران به آن‌ها پیوستند. در نتیجه‌ی این گردهمایی جناب ابوبکر به‌عنوان جانشین بعد از پیامبر انتخاب شدند. در واقع طبق توصیفات^۴ که از ماجرای سقیفه می‌شود «قبیله‌ای پیروز شد که به شعارهایی موثرتر از شعارهای عربی دیگر چنگ‌زده بود و حکومت و قدرتی برپا کرد که اساسی جز عربیت نداشت، و این همان بازگشت به دوران جاهلیت بود.» (جاودان، ۱۳۹۳: ۱۱)

چنین انتخابی برخلاف نظر پیامبر بود؛ پس اقدام فاطمه (س) را زمانی که به‌طور جدی در مقابل این انتخاب می‌ایستد نباید به حمایت از همسر تقلیل داد بلکه ایشان در حال مبارزه برای برگرداندن مسیر جامعه به سمت مسیری بودن که خداوند تعیین کرده بود. در حقیقت مبارزه با جاهلیت پس از رحلت پیامبر با اقدامات حضرت زهرا (س) آغاز شد.

پ. کنش جدی اعتراض برای حق خواهی

روایت‌ها نشان می‌دهند که حضرت زهرا (س) در اولین گام مبارزه‌ی خود برای بازپس‌گیری فدک ابتدا افرادی را نزد خلیفه‌ی اول می‌فرستد تا میانجی باشند. در مرحله‌ی بعدی خود حضرت به دیدار ابوبکر می‌روند و ابوبکر شاهد می‌طلبد. علی (ع) و ام‌ایمن حاضر می‌شوند و سندی را که گواه بر مالکیت فدک بود، به او نشان دادند ابوبکر می‌پذیرد اما عمر سند را پاره می‌کند و نمی‌پذیرد. (ابن‌ابی‌الحدید، ۳۷۸ق، ج ۱۶: ۲۷۴)

حضرت زهرا (س) تصمیم می‌گیرد مطالبه فدک را در انظار عمومی مطرح کند. در واقع «در عصر پیغمبر و صدر اسلام، مسجد تنها مرکز دادخواهی بود. هر کس از صاحب قدرتی شکایتی داشت، هر کسی حقی را از دست داده بود، هر کس از حاکم یا زمام‌دار، رفتار دور از سنت پیامبر می‌دید، شکوه‌ی خود را بر مسلمانان عرضه می‌کرد و آنان مکلف بودند تا آنجا که می‌توانند او را یاری کنند و حقش را بستانند.» (شهیدی، ۱۳۹۴: ۱۱۹)

حضرت زهرا (س) در مسجد حاضر شد و حق خودش را مطالبه کرد. البته محتوای خطبه فدکیه همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد صرفاً بازپس‌گیری فدک نبود و مطالب دیگری مانند بازپس‌گیری ولایت امام علی (ع) مطرح شد. برخی‌ها معتقدند اساساً مطالبه فدک بهانه‌ای بوده برای مطالبه ولایت. (همان: ۱۱۸)

حضرت زهرا (س) به مدت چهل روز به همراه فرزندان و امام علی (ع) به دیدار مهاجران و انصار می‌رفت و آموزه‌های پیامبر درباره‌ی جانشینی و گرامی‌داشتن جایگاه اهل‌بیت را یادآور می‌شد. ایشان حتی پس از بازگشت سپاه اسامه به دیدار اصحاب رفتند و آن‌ها را هم به یاری دعوت کرد.

۱ در این بخش به جزئیات واقعه‌ی تاریخی سقیفه پرداخته نمی‌شود؛ صرفاً به مواردی اشاره می‌شود که برای این پژوهش ضروری است.

۲ أَنْتَ مَتَىٰ بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَىٰ، إِلَّا أَنَّهُ لَا نَبِيَّ بَعْدِي

۳ وَ إِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ (مائده: ۶۷)

تمام این موارد نشان از آن است که ایشان به شیوه‌های کنشگری سیاسی زمان خود آگاهی داشته و در برابر ظلمی که شده بود، ایستادگی کرد. البته تمام کنشگری‌های سیاسی ایشان به صورت مستقیم و به این وضوح نبوده و گاهی به صورت غیرمستقیم این کار را انجام می‌دادند اما تمام این اشکال کنش در هدف مشترک بودند و آن هدف عبارت بود از نشان دادن ظلم صورت گرفته، آگاهی بخشی به مردم و قرارداد دادن جامعه در مسیر الهی.

ث. نماد سازی سیاسی:

بیان شد که حضرت زهرا (س) به اشکال مختلف به بیان مطالبات خود می‌پرداخت. به نظر می‌رسد کنش‌های غیرمستقیم ایشان نیز در طول تاریخ تأثیرگذاری و ماندگاری داشته است. از جمله این کنشگری‌ها می‌توان به این موارد اشاره کرد:

نفرین و تحریم: حضرت فاطمه (س) پس از اینکه در بازپس‌گیری فدک و مطالبات خود به مطلوب نرسید، خلفا را خطاب قرار داده و نفرین کرد. «به خدا سوگند هیچ‌گاه با تو سخن نخواهم گفت. به خدا سوگند از تو دست برنخواهم داشت. به خدا سوگند تو را نفرین می‌کنم. به خدا سوگند در حق تو دعا نمی‌کنم.» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۳: ۱۹۸-۱۹۹) علاوه بر این، زمانی که خلفا به عیادت ایشان آمدند حضرت زهرا (س) با وساطت همسرش عیادت آن‌ها را پذیرفت و در آن عیادت نیز مطالبه خود را بیان کرد و گفت که خلفا را مورد لعن خود قرار می‌دهد. (همان)

چنین حرکتی از سوی کسی در حال انجام بود که پیامبر ایشان را دارای شأن و منزلت ویژه می‌دانست؛ به طوری که خشنودی ائی خشنودی پیامبر و خشم او خشم پیامبر بود و مردم از مهم بودن این شخصیت بزرگ آگاه بودند. مخالفت حضرت زهرا (س) با حکومت تازه تأسیس و مخالفت با خلفا باعث کاهش مقبولیت و مشروعیت آنان در نزد مردم می‌شد. اساساً در یک جامعه زمانی که فردی مظلوم واقع می‌شود و حاکمیت به احقاق حق نمی‌پردازد، جایگاه حاکمیت در معرض تردید قرار می‌گیرد. بهترین راه در این مسیر، تشریح مظلومیت و حق خواهی است. حضرت زهرا (س) با استفاده از منزلت شخصی و خانوادگی به حق خواهی پرداخت.

گریه‌های متعدد و مدام: حضرت زهرا (س) پس از رحلت پیامبر در مدت زمانی که زنده بود برای نشان دادن ناراحتی و نارضایتی‌های خود در قبرستان بقیع گریه می‌کردند. (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶ق، ج ۲: ۸۷) فوت پدرش، گرفتن فدک، غصب ولایت علی (ع) و یاری نکردن مسلمین برای بازپس‌گیری این دو حق، عواملی بودند که حضرت زهرا (س) را دل‌آزرده کرده بود. گریه‌های حضرت زهرا (س) در قبرستان بقیع را می‌توان نشان از نداشتن حامی برای بازپس‌گیری حقوق خاندان پیامبر دانست. این گریه‌ها نارضایتی حضرت زهرا (س) را برای همه آشکار می‌کرد.

استفاده از ظرفیت‌های بیماری: حضرت زهرا (س) درحالی که در بستر بیماری بود همچنان به روشنگری و بیان مطالبات خود می‌پرداختند. از ایشان خطبه‌هایی وجود دارد که در بین زنان مهاجر و انصاری که به عیادتش آمده بودند، ایراد شده است. حضرت زهرا (س) مطالب را به این زنان می‌گفت و آن‌ها هم این سخنان را به همسران و مردانشان منتقل می‌کردند. (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۳: ۱۶۱)

دفن مخفیانه حضرت زهرا (س): «در جامعه آن روز از زمان رسول اکرم رسم بر این بود که اگر از مسلمانان کسی از دنیا رفت، جنازه‌اش را به محضر ایشان می‌بردند و آن حضرت بر وی نماز می‌خواند و در تشییع و دفن وی شرکت می‌نمود.» (جاودان، ۱۳۹۳: ۷۷) حضرت زهرا (س) در چنین شرایطی وصیت می‌کند که بی‌خبر از مردم و بدون حضور خلفا به خاک سپرده شوند. این عمل باعث می‌شود که در طول تاریخ مسلمانان با این پرسش مواجه شوند که چرا ایشان مخفیانه دفن شدند؟ جست‌وجو برای پاسخ این پرسش، مخاطب را به سمت دلایل این کار سوق می‌دهد و نارضایتی حضرت زهرا (س) از خلفا را مشخص می‌کند.

ت. ادبیات اعتراضی

اصلی‌ترین محتوای اعتراضی حضرت زهرا (س) را می‌توان در خطبه فدک و صحبت‌هایی که در جمع زنان صحابه داشته، مشاهده کرد. محتوای این سخنرانی‌ها و بیانات تاریخی، بسیار شیوا و بلیغ‌اند. سید جعفر شهیدی در این باره می‌گوید: «در خطبه دختر پیغمبر تشبیه، استعاره و کنایه به کار رفته است. نظیر چنین صنعت‌های لفظی و معنوی را در گفتارهای کوتاه مردم حجاز در صدر اسلام فراوان می‌بینیم،

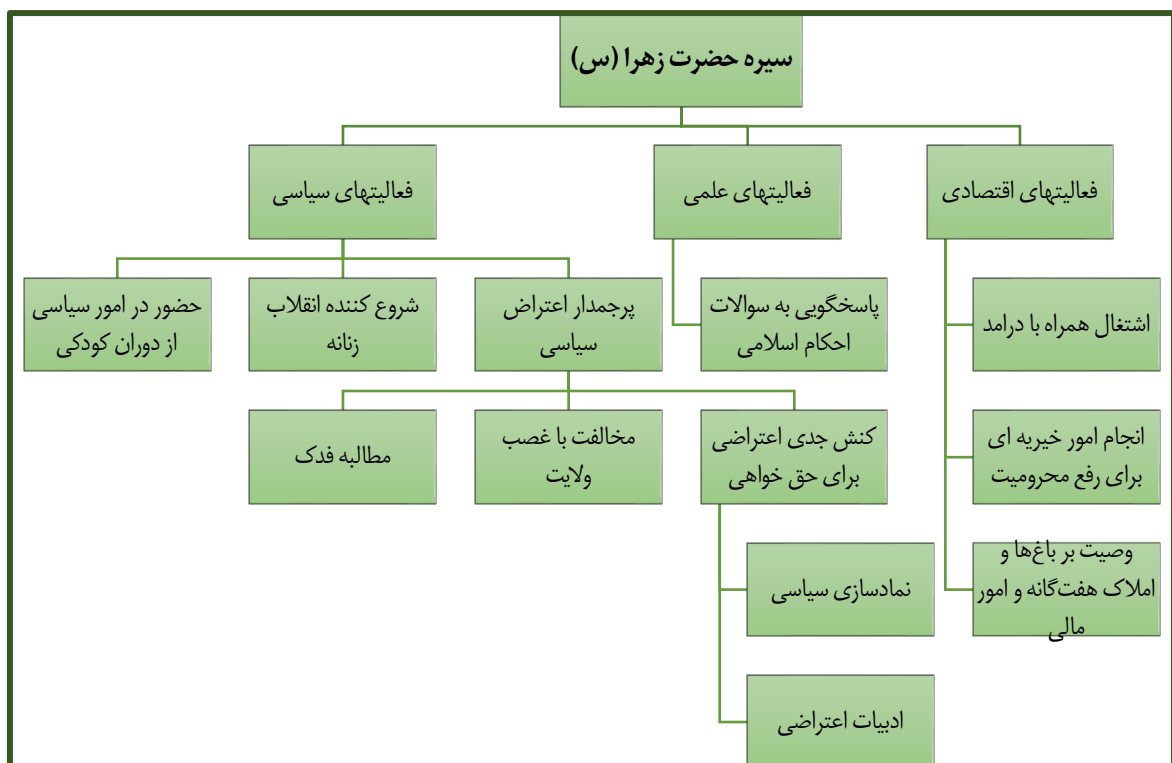
چه رسد به خانواده پیغمبر. از صنعت‌های لفظی موازنه، ترصیح، تضاد و بیشتر از همه سجع در این سخنرانی موجود است. هنر سجع‌گویی در خاندان پیغمبر امری طبیعی بوده است. پیش از اسلام سخن به سجع گفتن در مکه رواج داشت. نخستین دسته از آیات مکی قرآن کریم فراوان از این صنعت برخوردار است. دختر پیغمبر و شوی او علی بن ابی طالب و فرزندان او به حکم وراثت و نیز تحت‌تأثیر آیه‌های قرآن به سجع‌گویی خو گرفته بودند.» (شهیدی، ۱۳۹۴: ۱۲۲)

نکته مهم در مجموع فعالیت‌های حضرت زهرا (س) این است که رفتارهای سیاسی ایشان، وحدت اجتماعی را از بین نبرد و مرزهای عقیده و منش خاندان پیامبر را با سایرین مشخص کرد. به نظر می‌رسد اگر فعالیت‌های سیاسی بعد از رحلت پیامبر توسط امام علی (ع) و مردان انجام می‌شد، ممکن بود وحدت بین مسلمین از بین برود. «فتنه‌ها و مصیبت‌ها و اضطرابات فراوانی در داخل کشور به وجود می‌آمد و دامنه‌ی فتنه گسترش می‌یافت و خاصه آنکه عده‌ای همواره مترصد بودند که این فتنه رخ دهد تا بتوانند از فرصت استفاده کرده و نهال تازه روئیده اسلام را نابود ساخته و ریشه‌کن نمایند.» (قزوینی، ۱۳۷۱: ۵۰۳)

۸. نتیجه‌گیری

در مقدمه بیان شد که برای پرداخت نو به سیره حضرت زهرا (س) باید آسیب‌شناسی از نگاه‌هایی که تا به امروز نسبت به این موضوع وجود داشته، صورت گیرد. غلبه‌ی نگاه‌های مردسالارانه، توجه‌نکردن به اقتضائات تاریخی و فرهنگی در توضیح و تفسیر سیره حضرت زهرا (س)، نادیده‌گرفتن منزلت شخصی ایشان و محدود کردن الگوبرداری از ایشان به زنان، به‌عنوان مشکلات اصلی سیره‌نویسی از حضرت زهرا (س) معرفی شدند.

در ادامه، مقوله‌های کلی از زندگی اجتماعی ایشان در ساحت‌های اقتصادی و سیاسی و علمی استخراج شد. نگارندگان تلاش کردند مقوله‌ها به‌گونه‌ای باشند که هر انسانی پس از مطالعه بتواند یک حس مشترک از آن‌ها دریافت کند و آن‌ها را در زندگی خود استفاده کند. به بیان دیگر، این مقوله‌ها نشان می‌دهد که حضرت زهرا (س) الگوی همه‌ی انسان‌ها هستند. باید توجه داشت که استخراج مقوله‌ها حاکم بوده و احتمالاً با جست‌وجو در منابع بتوان این مقولات را افزایش داد.

نمودار ۱: سیره اجتماعی حضرت زهرا(س) (منبع: نگارندگان)

در یک جمع‌بندی باید گفت صرف‌نظر از منزلت الهی حضرت زهرا (س)، ایشان در فضای صدر اسلام ویژگی‌هایی که یک انسان را شاخص می‌کند دارا بودند؛ لذا دو مسیر را برای معاصر سازی سبک زندگی اجتماعی حضرت زهرا (س) می‌توان در پیش گرفت:

۱. شاخصه‌های کلی که از سیره حضرت زهرا (س) بیان شد را سرمشق قرار داد. این مقولات به‌گونه‌ای هستند که هر انسانی فارغ از ملیت، قومیت، نژاد و... می‌تواند به کمک آن‌ها هویت خود را شکل دهد. مثلاً حق خواهی محدود به جغرافیای خاصی نیست. «در واقع آنچه ما در اسوه‌جویی به دنبال آن هستیم ارزش‌های ثابت، معنوی و فطری است که هرگز زانبردار نیست.» (داودی، ۱۳۹۲: ۲۵) در زندگی اجتماعی درآمدزایی حلال، کمک به محرومان، دفاع از حق، حمایت از ولی جامعه، مالکیت زن بر اموال شخصی، فعالیت علمی می‌تواند مورد تأسی همگان فارغ از جنسیت قرار گیرد.

۲. همان‌گونه که حضرت زهرا (س) ویژگی‌های شاخص عصر خود را داشته‌اند، در هر عصری و فرهنگی یک‌سری ویژگی‌های مثبت و شاخص وجود دارد که دارا بودن آن می‌تواند انسان را در مسیر درستی قرار دهد. آگاهی از این موارد و متصف شدن به آن‌ها می‌تواند وجهی از سبک زندگی فاطمی باشد.

۹. منابع

قرآن کریم

- ابن ابی‌الحدید، عزالدین (۱۳۷۸ ه.ق)، شرح نهج‌البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، دار احیاء الکتب العربیه.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی (۱۴۱۲ ه.ق)، المنتظم فی تاریخ المم و الملوک، محمد و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۶ ه.ق) مناقب آل ابی طالب، تحقیق گروهی از اساتید نجف اشرف، النجف الاشرف، المکتبه الحیدریه.
- الهیاری، علیرضا (۱۳۸۸)، سخنرانی حضرت فاطمه در مسجد مکرّم پیامبر اکرم، قم: انتشارات مؤمنین.
- انصاری، محمدرضا (۱۳۹۱)، غروب فاطمی، قم: دلیل ما.
- بهتاش، یدالله (۱۳۷۹)، در سوگ کوثر، تهران: نشر سبحان.
- تهرانی، مجتبی (۱۳۹۱)، بحثی کوتاه پیرامون خطبه فدکیه، تهران: مؤسسه فرهنگی و پژوهشی مصابیح المهدی.
- جاودان، محمد علی (۱۳۹۳)، دختر پیامبر، قم: انتشارات مطیع.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۳)، زن در آیینه جلال و جمال، تحقیق و تنظیم محمود لطیفی، قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۳)، فاطمه (س) اسوه بشر، تحقیق و تنظیم حجت الاسلام مهدی آقایی، قم: مرکز نشر اسراء.
- حسینی زنجانی، سید عزالدین (۱۳۹۰)، شرح خطبه حضرت زهرا (س)، به کوشش سید محمد حسینی زنجانی، قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- حکیم، سید منذر (۱۳۹۳)، زندگانی و سیره حضرت زهرا (س)، قم: مرکز نشر هاجر.
- خزعلی، مرضیه (۱۳۸۵)، «بررسی شیوه‌ی سیاسی حضرت زهرا (س) با کاوشی در خطبه فدکیه»، مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، شماره ۳۸، صفحات ۵۴-۸۶.
- خلجی، محمدتقی (۱۳۸۴)، سر سخن و اعجاز اندیشه، قم: پرتو خورشید.
- داودی، سعید (۱۳۹۱)، بانوی بهشتی در عرصه حضور، قم: انتشارات امام علی بن ابی‌طالب.
- رشاد، علی اکبر (۱۳۹۲)، دانشنامه فاطمی، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- زنگویی، علیرضا (۱۴۰۰)، جهاد تبیین در سیره حضرت فاطمه زهرا (س)، مبلغان، شماره ۲۷۲، از صفحه ۱۵-۲۵.
- سبحانی صدر، حمید (۱۴۰۱)، امه، قم: واژه‌پرداز اندیشه.
- سمهودی، علی بن احمد (۲۰۰۶ م)، وفاء الوفاء، باخبر دارالمصطفی، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- شرفخانی، احمد (۱۳۸۶)، عبرت‌های فاطمیه: بررسی عوامل زمینه‌ساز حادثه فاطمیه، قم: پارسایان.

- شهیدی، سید جعفر (۱۳۹۲) زندگی فاطمه زهرا (س)، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- صدر، سید محمدباقر (۱۳۹۷)، فدک در تاریخ، قم: دارالصدر.
- صدوق، ابی جعفر محمدبن علی بن الحسین ابن بابویه قمی (۱۳۶۱)، معانی الاخبار، تحقیق علی اکبر غفاری، قم: نشر اسلامی.
- صفی‌زاده، فاروق (۱۳۸۹)، مصائب حضرت فاطمه زهرا (س) در متون اهل سنت، تهران: پازینه.
- طبری امامی، محمدبن جریر (۱۴۱۳ ه.ق)، دلائل الامامه، قم، مؤسسه البعثه.
- عصیری، سیدمجتبی (۱۳۹۰)، شبهات فاطمیه، قم: رشید.
- قزوینی، سید محمدکاظم (۱۳۷۱)، فاطمه زهرا (س) از ولادت تا شهادت، ترجمه حسین فریدونی، تهران: نشر آفاق.
- قطبی، هادی (۱۳۹۱)، بانوی بی‌نشان، قم: احمدیه.
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۶۳)، الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- لباف، علی (۱۳۹۱)، دانشنامه شهادت حضرت زهرا (س)، تهران: مرکز فرهنگی انتشاراتی منیر.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ ه.ق)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، تحقیق محمدباقر بهبودی، بیروت، دار احیاء التراث العربیه.
- مرعشی نجفی، شهاب الدین (۱۴۱۱ ه.ق)، شرح احقاق الحق، قم: مکتبه ایت الله العظمی مرعشی.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۰)، جامی از زلال کوثر، تحقیق و نگارش محمدباقر حیدری، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷)، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، جلد ۱۶، تهران: انتشارات صدرا.
- ملک‌زاده، فهیمه و بیتا محسنی (۱۳۹۷)، «جایگاه حقوقی زن در عصر جاهلیت»، نامه‌ی الهیات، سال ۱۱، شماره ۴۳، از صفحه ۹۹-۱۲۰.
- مندراس، هانری و ژرژ گوریچ (۱۳۶۹)، مبانی جامعه‌شناسی (همراه با تاریخ مختصر جامعه‌شناسی)، ترجمه باقر پرهام، تهران: نشر امیرکبیر.
- موسوی خمینی (۱۳۹۰ ه.ق)، سید روح الله، تحریر الوسیله، النجف الاشرف، مطبعه الاداب.
- موسوی، سیدرضی و سید شهنشاہ حسینی (۱۴۰۰) «تربیت فرزندان با الگو برداری از زندگی حضرت زهرا (س)»، گفتمان فقه تربیتی، پاییز و زمستان، شماره ۲۲، از صفحه ۱۰۱-۱۲۶.
- مؤیدی، علی (۱۳۸۶)، فرهنگ جامع سخنان فاطمه، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- نصرتی، مرضیه (۱۳۸۹)، خانواده از دیدگاه حضرت زهرا (س)، بانوان شیعه، شماره ۲۴، از صفحه ۶۱-۸۴.
- وحید خراسانی، حسین (۱۳۹۳)، حلقه وصل رسالت و امامت، قم: مدرسه الامام باقرالعلوم.
- هادی‌منش، ابوالفضل (۱۴۰۱)، «فعالیت‌های اجتماعی-سیاسی حضرت زهرا (س) در عصر رسول اکرم (ص)»، مبلغان، شماره ۲۸۳، صفحات ۲۲-۳۴.

References:

Holy Quran

- Allahyari, Alireza (2009), *Hazrat Fatima's speech in the Holy Prophet's Mosque*, Qom: Mominin Publications.
- Ansari, Mohammadreza (2011), *Fatima Sunset*, Qom: Dalil Ma.
- Asiri, Seyyedmojatbi (2010), *Shabhat Fatemiyah*, Qom: Rashid.
- Behtash, Yadullah (2000), *in the mourning of Kausar*, Tehran: Sobhan Publishing.
- Davoudi, Saeed (2013), *The Lady of Heaven in the Presence Arena*, Qom: Imam Ali Ibn Abi Talib Publications.
- Hadi Manesh, Abul Fazl (2022), "Social-Political Activities of Hazrat Zahra (PBUH) in the Age of the Holy Prophet (PBUH)", *Mobalegham*, No. 283, pages 22-34.
- Hakim, Seyed Monzar (2013), *The Life of Hazrat Zahra (PBUH)*, Qom: Hajar Publishing Center.
- Hosseini Zanjani, Seyyed Ezzeddin (2013), *Commentary on the Sermon of Hazrat Zahra (PBUH)*, by Seyyed Mohammad Hosseini Zanjani, Qom: Bostan Kitab Institute.
- Ibn Abi al-Hadid, Izz al-Din (1958), *Commentary on Nahj al-Balagha*, research by Muhammad Abul Fazl Ibrahim, Dar Ihya al-Kitab al-Arabiyyah.
- Ibn Jozi, Abdurrahman ibn Ali (1991), *al-Muntazem fi Tarikh al-Mom and al-Muluk*, Muhammad and Mustafa Abd al-Qadir Atta, Beirut, Dar al-Katb al-Alamiya.
- Ibn-Shahrashob, Muhammad bin-Ali (1956) *Manaqib al-Abi-Talib*, research by a group of professors of Najaf Ashraf, Al-Najaf al-Ashraf, Al-Maktabeh Al-Haydriya.
- Javadan, Muhammad Ali (2013), *The Daughter of the Prophet*, Qom: Mati Publications.
- Javadi Amoli, Abdullah (2013), *Fatimah (pbuh) as a human model*, research and arrangement of Hojjat al-Islam Mahdi Aghaei. Qom: Isra Publishing Center.
- Javadi Amoli, Abdullah (2013), *Woman in the mirror of beauty and glory*, researched and edited by Mahmoud Latifi, Qom: Israa Publishing Center.
- Khalji, Mohammad Taqi (2004), *Flow of speech and brevity of thought*, Qom: Parto Khurshid.
- Khazali, Marzieh (2006), "Examining the political style of Hazrat Zahra (pbuh) by exploring Fadakiyeh's sermon", *Historical Studies of the Qur'an and Hadith*, No. 38, pages 54-86.
- Koleyni, Mohammad bin Yaqub (1984), *Al-Kafi*, research by Ali Akbar Ghafari, Tehran, Dar al-Kitab al-Islamiya.
- Labaf, Ali (2012), *Encyclopedia of Martyrdom of Hazrat Zahra (pbuh)*, Tehran: Munir Publishing Cultural Center.
- Majlesi, Mohammad Baqer (1982), *Bihar al-Anwar*, Research by Mohammad Baqer Behboodi, Beirut, Dar Ihya al-Trath al-Arabiya.
- Malekzadeh, Fahime and Bita Mohseni (2017), "The Legal Position of Women in the Era of Jahiliyat", *Nameh-e Elahyat*, year 11, No 43, pages 120-99.
- Marashi Najafi, Shahab al-Din (1990), *The Commentary of Ehqaaq al-Haq*, Qom: Maktaba AyatollahOzami Marashi.
- Mendras, Henry and George Gurich (1990), *Basics of Sociology*, translated by Baqer Parham, Tehran: Amirkabir Publishing.
- Misbah Yazdi, Mohammad Taqi (2001), *A cup of Zalal Kausar*, researched and written by Mohammad Baqer Heydari, Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Moayidi, Ali (2006), *The Comprehensive Dictionary of Fatemeh's Speeches*, Tehran: Islamic Propaganda Organization.

- Motahari, Morteza (1998), *the collection of works of master Motahari*, Volume 16, Tehran: Sadra Publishing House.
- Mousavi Khomeini, Seyed Ruhollah (1970), *Tahrir al-Wasila*, Al-Najaf al-Ashraf, Matabah al-Adab.
- Mousavi, Seyyed Rezi and Seyyed Shahneshah Hosseini (2021) "Education of a child by modeling the life of Hazrat Zahra (PBUH)", *Discourse of Educational Jurisprudence*, Autumn and Winter, No. 22, pages 101-126.
- Nosrati, Marzieh (2009), *Family from the Perspective of Hazrat Zahra (PBUH)*, Shia Women, No. 24, pages. 61-84.
- Qazvini, Seyyed Mohammad Kazem (1992) *Fatima Zahra (pbuh) from birth to martyrdom*, translated by Hossein Faridouni, Tehran: Afaq Publishing.
- Qutbi, Hadi (2012), *The Unmarked Lady*, Qom: Ahmadiyya.
- Rashad, Ali-Akbar (2012), *Fatemeh Encyclopedia*, Tehran: Islamic Culture and Thought Research Institute Publishing Organization.
- Sadouq, Abu Ja'far Muhammad ibn Ali ibn al-Husayn Qummi (1982), *Ma'ani al-Akhbar*, research by Ali Akbar Ghafari, Qom: Islamic Publishing House.
- Sadr, Seyyed Mohammad Baqer (2017), *Fadak in history*, Qom: Dar al-Sadr.
- Safizadeh, Farooq (2009), *The sufferings of Hazrat Fatima Zahra (pbuh) in Sunni texts*, Tehran: Pazineh.
- Samhoudi, Ali Bin Ahmad (2006), *Wafa al-Wafa, Bekhbar Dar al-Mustafi*, Beirut, Dar al-Kutb al-Alamiya.
- Shahidi, Seyyed Jaafar (2012) *Life of Fatima Al-Zahra*, Tehran: Farhang Islamic Publishing House.
- Sharafkhani, Ahmad (2016), *Lessons of Fatemiyah: Investigating the underlying factors of the Fatemiyah incident*, Qom: Parsayan.
- Sobhani Sadr, Hamid (2022), *Ommah*, Qom: Andisheh Vajhepardaz.
- Tabari Imami, Mohammad Bin-Jarir (1992) *Dalai al-Imamah*, Qom, Al Ba'ath Institute.
- Tehrani, Mojtabi (2012), *a short discussion about Fadakieh's sermon*, Tehran: Masabih Al-Mohdi Cultural and Research Institute.
- Vahid Khorasani, Hossein (2013), *The Connection between Prophethood and Imamate*, Qom: Al-Imam Baghral Uloom School.
- Zangoui, Alireza (2022), *Jihad of Explanation in the Life of Hazrat Fatima Zahra (PBUH)*, Mobaleghan, No. 272, pages. 15-25.